

**ШКІЛЬНИЙ ДОВІДНИК
З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
5 – 11 клас
(ЧАСТИНА ПЕРША)**

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ

Фонетика – розділ мовознавства, який вивчає звуковий склад мови: звукову систему мови, умови творення звуків, класифікацію звуків, зміни і чергування звуків, склад, наголос.

Графіка – розділ мовознавства, який вивчає передачу звуків на письмі, їх співвідношення з буквами.

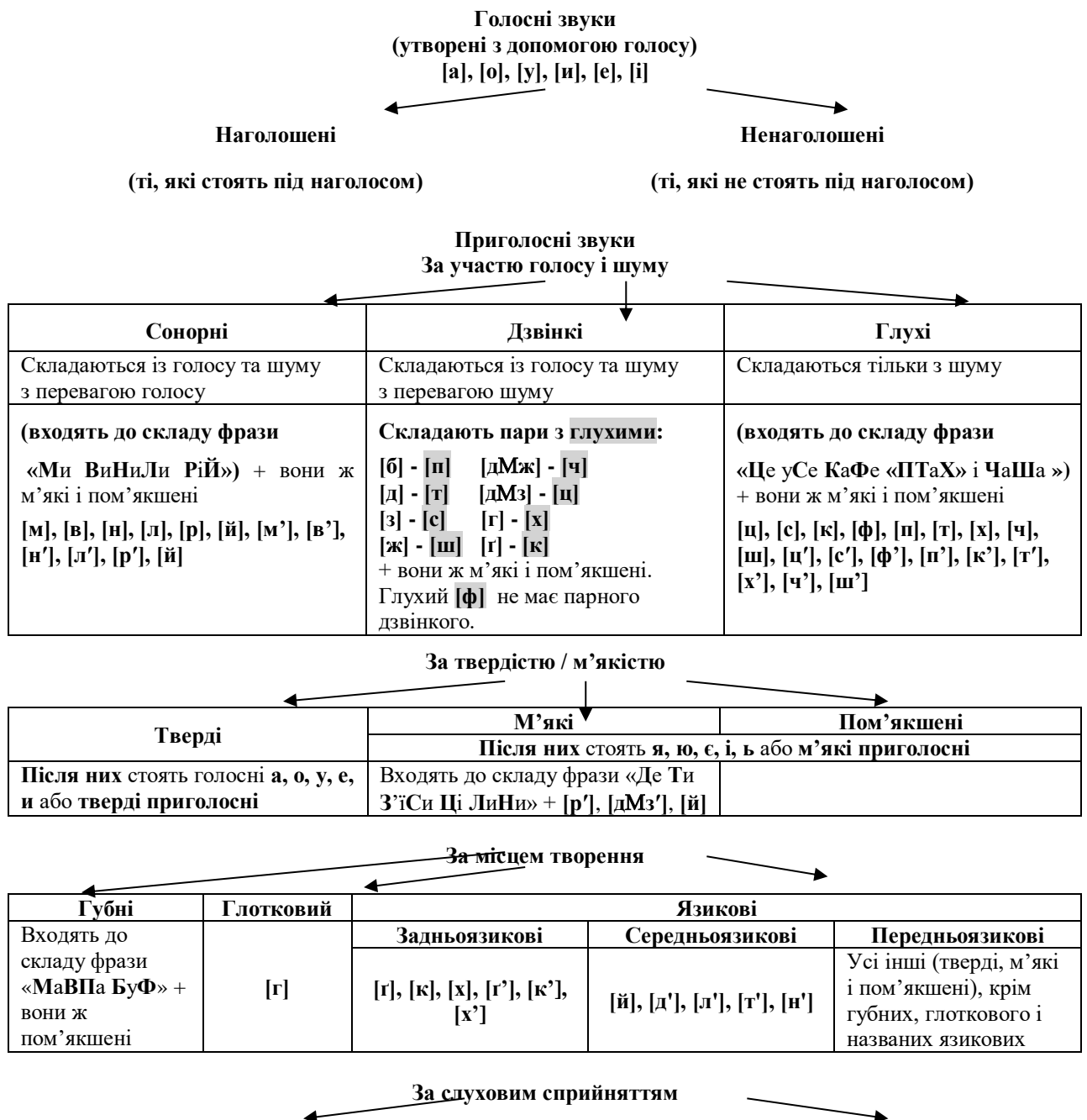
Орфоепія – розділ мовознавства, який вивчає особливості літературної вимови і сукупність її правил.

В українській мові 33 букви і 38 звуків.

Звук у мовленні не завжди відповідає своєму звучанню в **ізолюваній** від слова позиції. В усному мовленні на чистий звук починають впливати сусідні звуки та позиція у слові (наголошений / ненаголошений, кінець слова тощо). Тому в українському мовознавстві розрізняють поняття «звук» і «фонема».

Звук – це найменша неподільна одиниця, яку ми **вимовляємо** і **чуємо**. Фонема – це теж звук, який **вимовляється поза словом**, тобто це т. зв. «чистий» звук. Наприклад, фонемі [ц] відповідають два звуки - [ц] і [ц'], які вимовляються твердо або м'яко залежно від їхньої позиції у слові; [є] може виявлятися у звуках [е] й [е^н].

Звуки української мови поділяються на голосні і приголосні.

Шиплячі	Свистячі
Входять до складу фрази «Ще їЖДЖу», тобто [ч], [ш], [ж], [дМж] + вони ж пом'якшені	Входять до складу фрази «Сце їЗДЗу», тобто [с], [ц], [з] [дМз] + вони ж м'які

Фонетична транскрипція

Правила фонетичної транскрипції

1. Слова або речення, що транскрибуються, беруться у квадратні дужки – [ ].
2. Усі слова пишуться з **малої літери, без апострофа, м'якого знака**.
3. У затранскрибованих реченнях **немає розділових знаків і переносів слів**. На місці пауз уживаються / і //, які позначають малу і велику паузи відповідно.
4. Голосний звук під наголосом - [á]. У фонетичній транскрипції наголос ставиться **обов'язково!**
5. М'який приголосний - [ч']. Пом'якшений приголосний - [ч'].
6. Подовжена вимова приголосного звука (тобто два однакових приголосних) - [л':].
7. Коли -дж-, -дз- позначають один звук, вони записуються як [дМж], [дМз], тобто з дужкою угорі.

Примітка! -дж-, -дз- позначають **два звуки** у тому випадку, коли д належить до префікса, а ж або з – до кореня: під-живлювати, перед-зим'я.

8. Букви **Щ** і **Ї** завжди позначають по два звуки - [шч], [йі] відповідно.
9. Голосні, які нечітко вимовляються у слабких позиціях (це стосується **е, и, о**), позначаються як [и^е], [е^и], [о^у].

Примітка! 1. Голосні **е** та **и** позначаються як [и^е], [е^и] у всіх ненаголошених позиціях, крім закінчень і початку слів іншомовного походження. 2. Голосний **о** наближається до **у** тільки у тому випадку, якщо склад з **о** стоїть перед складом із наголошеним **у**: кожух, козуля, косуля, сполука, порука, голубка, могутній, полумисок, розумний тощо.

10. Голосні букви **Я, Ю, Є** можуть позначати і один, і два звуки: [а], [у], [е] і [йа], [йу], [йе] відповідно.

Два звуки вони позначають:

- на початку слова: яблуко, юрта, єнот;
- після голосного: секвоя, водою, грає;
- після апострофа: плем'я, верф'ю, об'єднання;
- після м'якого знака і й у словах іншомовного походження: ательє, мільярд, Ньютон, майя, Гойя.

11. Якщо після **приголосного** стоять **о** або **у**, то приголосний вважається **огубленим** і у фонетичній транскрипції позначається як, наприклад, [п^о].

12. **Шиплячі** звуки ([дМж], [ч], [ш], [ж]) вимовляються тільки **твердо** або **пом'якшено**.

Уподібнення (асиміляція) ПРИГОЛОСНИХ звуків

1. Уподібнення за глухістю.

У літературній мові **дзвінкі звуки у кінці слова або складу** вимовляються **без змін**, оскільки у деяких випадках це може призвести до зміни значення слова (наприклад, [гриб] і [грип], [пл'ід] і [пл'іт], [в'із], [л'ід]).

Але це правило **не стосується** слів **нігті, вогко, легко, дігтяр, кігті** і похідних від них, де [г] уподібнюється до [х]: [в^обхк^о].

2. Уподібнення за дзвінкістю.

Якщо у слові **ПОРУЧ** **СТОЯТЬ ДВА ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ**, **перший** з яких **глухий**, а **другий** – **дзвінкий**, то відбувається уподібнення за дзвінкістю, тобто **дзвінкий звук** так впливає на **глухий**, що **глухий** вимовляється як **парний йому дзвінкий**: боро**ТЬ**Ба - [б^ор^од^ба] - [т] уподібнюється до [д]; баске**ТЬ**Бол - [баск^дб^л] - [т] уподібнюється до [д]; во**К**Зал [в^огз^л] - [к] уподібнюється до [г].

3. Уподібнення за м'якістю.

Якщо у слові **ПОРУЧ** **СТОЯТЬ ДВА ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ**, **перший** з яких **твердий**, а **другий** – **м'який**, то відбувається уподібнення за м'якістю, тобто **м'який звук** так впливає на **твердий**, що **твердий** теж вимовляється м'яко: вогкі**СТЬ** – [в^обхк^іс^т] - [с] уподібнюється до [с']; сьог**ДН**і – [с^ог^од^ні] - [д] уподібнюється до [д']; лю**ДС**ька – [л^оуд^ск^а] - [д] уподібнюється до [д'].

4. Уподібнення за місцем і способом творення.

Якщо у слові **ПОРУЧ** **СТОЯТЬ ДВА ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ** (із переліку нижчезазначених), то відбувається уподібнення за **місцем і способом творення**.

-зш- [ш:] (на поч. слова)	зшити, з шахти	-зш- [жш] (у сер. слова)	вивізши
-зч- [шч] (на поч. слова)	зчистити, з чотирьох	-зч- [жч] (у сер. слова)	безчесний, розчисувати
-шс(я)- [с:]	умиваєшся, кланяєшся	-тьс-, -тс(і) [ц']	робиться, в бутсі
-шц(і) [с'ц']	у пляшці, на іграшці	-жц(і) [з'ц']	на книжці, у сиріжці
-тц(і) [ц']	на квітці, на тітці	-чс(я) [ц'с']	не морочся, не мучся

-зс- [с:]	розстелити, з сином, зсадити	-зц- [с'ц']	зцідити, з ціпом
-зж- [ж:]	зжитися	-жс(я) [з'с']	зважся
-чц(і) [ц':]	дочці	-сш- [ш:]	зрісшись
-тш- [чш]	коротше	-тс- [ц:]	бутси
-тц- [ц:]	коритце	-тч- [ч:]	отче

Чергування голосних звуків

Чергування – це постійні закономірні зміни звуків в одних і тих же частинах слів. Чергування можуть відбуватися як при словозміні, так і при словотворенні.

Найпоширеніші чергування голосних звуків

№	Голосні, що чергуються	Позиція, коли відбувається чергування	Приклади	Винятки
----------	-------------------------------	--	-----------------	----------------

1	[o] - [a] [e] - [i] [e] - [и]	у коренях дієслів перед наголошеними суфіксами -а(-я-), -ува(-юва-)	допомогти - допомагати, пекти - випікати, терти - витирати	а) вимовити - вимовляти, топити - потопати, простити – прощати, заспокоїти – заспокоювати, установити – установлювати; б) гаразд, качан, гарячий, кажан, калач, хазяїн, халява, багато, багач; в) борсук, богатир (велетень), комиш, коровай, кропива, крохмаль, отаман, слов'яни, солдат.
Зверніть увагу! [o] - [a] – з [o] слово означає тривалу і нерозчленовану дію або одноразову і закінчену; з [a] – повторювану, багаторазову дію.				
2	[o], [e] - [i]	[o], [e] у відкритих складах, [i] - у закритих складах	<i>шко-ла - шкіль-ний, коле-со - ко-ліс, Ки-їв - Ки-є-ва</i>	Аве-нір – Аве-ні-рові – Аве-ні-рович, Гліб – Глі-ба – Глі-бович – Глі-бівна Примітка! Окремі слова мають паралельні форми: брівка і бровка, клешня і клішня, народ і нарід, вільний і вольний.
<p>Чергування [o], [e] - [i] не відбувається:</p> <ol style="list-style-type: none"> Коли [o], [e] чергуються з нулем звука ([o], [e] - Ø): <i>пес – пса, терен – терновий, сон – сну, посол – посла.</i> В -ор-, -ов-, -ер- між приголосними в корені слів: <i>вовк–вовка, хорт–хорта. Але!</i> Погорда–погірдний. В повноголосих звукосполученнях -оро-, -оло-, -ере-, -еле-: очерет, берег, молот, сорок. Але! У Р.в. множини, коли в таких іменниках наголос падає на другий склад, чергування відбувається: береза – беріз, голова – голів, борода – борід, ворота – воріт, дорога – доріг, сторона – сторін. Коли [o], [e] входять до складу префіксів воз-, роз-, без-: <i>возвеличити, розсмішити, безсмертя.</i> Коли [o], [e] входять до складу суфіксів -очк-, -оньк-, -тель, -еньк-, -есеньк-: <i>гілочка, рибонька, мислитель.</i> У словах іншомовного походження: шеф, чек, том, марафон, Віктор, Мирон, Платон. Але! Табір - табору, школа-шкіл, якір-якоря, Федір-Федора, Яків-Якова. У Р.в. множини іменників жіночого роду I відміни: <i>істота – істот, межа – меж.</i> В іменниках середнього роду віддіслівного походження: <i>значення – значень, твердження – тверджень.</i> В абрєвіатурах, складноскорочених словах: колгосп, профком, НЕП. У наголошених частинах слів -вод, -воз, -нос, -роб, -лов і похідних від цих слів: <i>рибовод, медонос, хлібороб, тигролов, молоковоз. Але!</i> -хід, -ріг: <i>пішохід – пішохода, носоріг – носорога, всюдихід – всюдихода.</i> <p>Запам'ятайте! У словах Мелітополь, Севастополь -поль походить від грецького «поліс» - «місто», тому чергування не відбувається: Тирасполь – Тирасполя, тираспольський (як у словах іншомовного походження). У словах Бориспіль, Тернопіль -піль походить від українського «поле», тому чергування відбувається: Тернопіль – Тернополя.</p>				
3	[и],[і] після ж, ч, ш, щ, г, к, х],[дж]	а) у коренях слів [i] – [o], [e]; б) и не чергується з іншими звуками	шість – шести, шостий, гість – гості; хижий, жито, щирий, гиля, кипіти, щипати.	
4	[e] - [o] після ж, ч, ш, щ, й, дж	а) перед м'яким приголосним, і перед складами з е, и (яке походить від давньоруського и) – уживається е; б) перед твердими приголосними, а також перед складами з а, о, у, и (яке походить від давньоруського ы) уживається о.	а) <i>вечеря, вище^{нь}, жени^{ти}, пше^{ни}ця;</i> б) <i>бджо^{ла}, в^{еч}ори, жо^{на}тий, пше^{но}, чо^{ти}ри, що^{ка}.</i>	

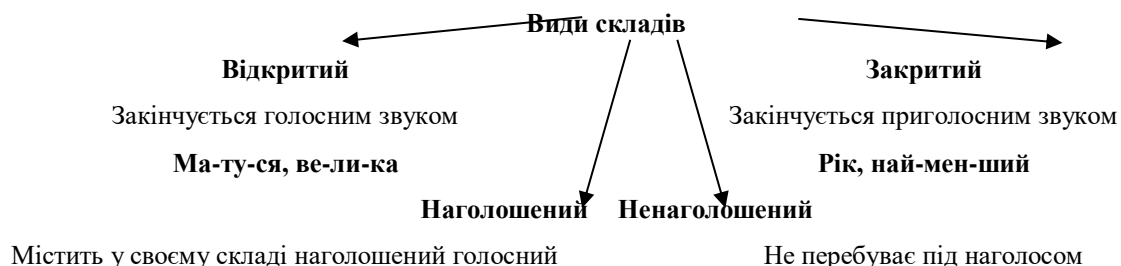
Чергування приголосних звуків

1	[б] - [бл']	Робити – роблю, любити - люблю
2	[п] - [пл']	Кропити – кроплю, теріти – терплю
3	[в] - [вл']	Травити – травлю, ловити – ловлю
4	[м] - [мл']	Кормити – кормлю, громити - громлю
5	[ф] - [фл']	Графити - графлю
6	[б] - [бй]	Бити – б'ю, голуб – голуб'ята
7	[п] - [пй]	Пити – п'ю, хлопець – хлоп'ята
8	[в] - [вй]	Вити – в'ю, кров – кров'ю, олово – олов'яний
9	[м] - [мй]	Солома – солوم'яний
10	[ф] - [фй]	Верф – верф'ю, торф – торф'яний
11	[р] - [рй]	Матір - матір'ю
12	[г] - [ж] - [з']	Нога – ніжка – на носі
13	[к] - [ч] - [ц']	Рука – ручка – на руці
14	[х] - [ш] - [с']	Вухо – вушко – у вусі
15	[г] - [ж]	Могти - можу
16	[к] - [ч]	Пекти – печу
17	[х] - [ш]	Брехати - брешу
18	[ж] - [з']	Князь – княже
19	[ч] - [ц']	Хлопець – хлопче, місяць – місячний, чернець - чернечий
20	[ш] - [с']	Висіти - вищу
21	[ш] - [с]	Місити – мішу, носити – ноша, ношу
22	[ж] - [з]	Мазати – мажу, лазити - лажу
23	[к] - [ц']	Галка – галці, Мекка - Мецці
24	[г] - [ж]	Дзиґа - дзиґчати
25	[г] - [з']	Дзиґа - дзиґі
26	[д] - [дМж]	Будити – буджу, водити – воджу, городити - городжу
27	[д] - [ж]	Пряду – пряжа, городити – огорожа, погода – погожий
28	[т] - [ч]	Хотіти – хочу, летіти – лечу, плата – сплачений, освіта - освічений
29	[ст] - [шч]	Пустити – пущу, розмістити – розміщу, мостити - мощу
30	[д] - [с]	Пряду – прядсти, пропадати – пропасти
31	[т] - [д]	Вести - водити

Про інші фонетичні явища (позиційні чергування у – в, і – й, спрощення у групах приголосних, зміни приголосних при творенні слів на межі морфем) див. у розділі «Орфографія»!

Склад

Склад – частина слова, що має один голосний або кілька звуків (один з яких голосний), що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря.

Мо-ло-к^о

М^о-ва

Увага! Кількість складів у слові дорівнює кількості голосних: **я-ма** [й'ама] - 2 голосні звуки. **Отже, це слово має 2 склади.** Слово може бути односкладовим (піч), двоскладовим (ма-ма), трискладовим (ко-роб-ка), багатоскладовим (за-те-ле-фо-ну-ва-ти).

Наголос

Наголос – це звукове виділення одного із складів. Залежно від місця наголосу у слові розрізняють **мови з постійним і вільним наголосом.** Фіксований наголос на першому складі – у чеській, угорській, естонській, фінській мовах; на передостанньому – у польській мові, на останньому – у французькій, вірменській мовах.

Українська мова має вільний наголос, який може стояти на будь-якому складі слова. У мовах із вільним наголосом слова можуть мати **рухомий** або **нерухомий** наголос. **Рухомий** – той, що змінюється зі

зміною граматичної форми того самого слова: нога – но́гу. **Нерухоми́й** – той, що за цих же умов не змінюється: зна́ю – зна́єш – зна́ють – зна́й.

Складні і складноскорочені слова можуть мати два наголоси – **основний** (´) і **побічний** (`), наприклад: **т**елекорпора́ція (склад -тè- має побічний наголос, а -ра́- – основний).

Українська літературна мова має значну кількість слів із двома нормативними наголосами, тобто від перестановки наголосу слово не втрапить свого лексичного змісту, наприклад: апóстроф і апострóф, гаряче і гарячé, дéнцє і денцé. **Але** у багатьох випадках за допомогою наголосу розрізняються лексичні і граматичні значення слів: за́мок і замо́к, о́рган і оргáн; доро́га (ім.) і дорога́ (прикм.).

Також розрізняють **логічний наголос** (це виділення одного із слів у реченні). Пор.: Раз дівчина по гриби ходила... (Нар. тв.) - Раз дівчина **по гриби** ходила... (Нар. тв.) - Раз дівчина по гриби **ходила**... (Нар. тв.)

Окремі правила наголошування слів

1. **Віддієслівні іменники** на **-ання** наголошуємо на **-áння**: вигна́ння, видáння, завда́ння, чита́ння. **Але!** Ви́раження, зобов'язання.

2. У **двоскладових іменниках** на **-ання** наголошуємо **останній склад**: звання́, знання́, прання́.

3. В **іменниках жіночого роду із суфіксом -к-** у множині наголос падає на закінчення: ластівкі́, жі́нкі.

4. При числівниках **два, три чотири** іменники жіночого роду із суфіксом **-к-** мають наголос **родового відмінка однини**: Р.в. однини – го́лки і три го́лки також.

5. При числівниках **два, три чотири** іменники чоловічого роду, що у називному відмінку множини мають наголос на закінченні, здебільшого також наголошуються, як у **родовому відмінку однини**: Н.в. множини – дубі́ і два дуби́.

6. **Іншомовні власні назви** зазвичай наголошуються, як у мові-джерелі, тобто англійські мають наголос на першому складі (Га́млет, Те́ккерей, Фу́лтон); польські – на передостанньому (Ми́цкєвич, Пото́цький); французькі – на останньому (Бальза́к, Дюма́, Рабле́). Хоча внаслідок частотності уживання та під впливом української мови у деяких словах змінився наголос: Ньюто́н, Рентге́н, Шекспі́р.

7. В **іншомовних словах** із компонентом **-метр**, якщо вони **означають міру**, наголос падає на **останній склад**: міліме́тр, сантиме́тр.

8. В **іншомовних словах** із компонентом **-метр**, якщо вони називають вимірювальний пристрій, наголос падає на **передостанній склад**: бароме́тр, динамоме́тр.

9. В **іншомовних словах** із компонентом **-лог** наголос падає на **останній склад**: діалóг, каталóг.

10. В **іншомовних словах** із компонентом **-лог**, якщо вони вказують на **професію**, наголос падає на **передостанній склад**: філо́лог, стоматóлог.

11. В **іншомовних словах** із компонентом **-кратія** наголос падає на **останній склад**: демокра́тія.

12. В **іншомовних словах** із компонентами **-ист (-іст, -їст)** наголос падає на **останній склад**: арти́ст.

13. **Географічні назви** на **-ина** мають наголос, як і у **словах, від яких вони утворені**: Київ – Київщина.

14. **Абстрактні іменники** на **-ина** мають наголос на **закінченні**: височина́, новина́, глибина́, старовина́.

15. У **числівниках** від одинадцяти до дев'ятнадцяти наголошується **склад -на-**: одина́дцять, трина́дцять.

16. У **дієсловах** із закінченнями **-емо, -имо** наголос падає на **останній склад**: беремо́, спіши́мо, рвемо́.

17. У **прикметниках** наголошується **суфікс -ев-(-єв-)**: легене́вий, митте́вий, місяце́вий, промене́вий.

18. У **прикметниках** наголошуються суфікси **-енн-, -анн-, -янн-**: невпізна́нний, невблага́нний, незбагна́нний.

19. У **складних іменниках** здебільшого наголошується **сполучний голосний -о-**: чорно́ліс, літо́пис, чорно́слив, чорно́зем, живо́пис, тайно́пис, світло́пис.

20. Здебільшого в **двоскладових іменниках** наголошується префікс **роз-**: розбі́г, розбі́р, розбі́рід, рбзві́й, розгля́д розпу́ск, рбзрі́з, рбзсі́п, рбзті́к, рбзтру́б, рбзсу́д. **Але!** Розбі́й, розва́л, розгі́н, розгу́л, розрив

21. Окремі **слова української мови** мають **відмінний від російської мови** наголос, наприклад: бесі́да, бологі́стий, борба́вка, верба́, верете́но, визво́льний, вимо́ва, вира́зний, ви́соко, ві́лхя, ві́рші, ві́тчим, граблі́, дочка́, до́шка, дрóва, зага́дка, зле́гка, значу́щий, ко́лесо, корб́исло, ко́сий, кі́шка, кінчи́ти, кро́їти, кропива́, ку́рятина, нена́видіти, о́лень, отáман, парáліч, підда́ний, подруга́, посере́дині, прия́тель, п'я́ниця, реестрóвий, рéшето, се́рдити, се́редина, сі́нява, ска́терка, соло́міна, спі́на, фарту́х, ці́ган.

Графіка

Для передачі усного мовлення на письмі використовується система графічних знаків. До них належать букви апостроф, дефіс, крапка, кома, тире, двокрапка, крапка з комою, лапки, три крапки, знаки питання та оклику. **Буква** – це основна графічна одиниця, що служить для передачі звуків на письмі. Букви бувають друковані і писані, великі і малі. **Алфавіт** – сукупність букв, розташованих в усталеному для певної мови порядку. Слово «алфавіт» походить від назв двох перших грецьких літер альфа і бета. Синонімами до нього є **абетка** і **азбука**, назви яких походять від двох перших літер українського алфавіту (**А** і **Б**) або слов'янського (**азь** і **буки**) відповідно.

Правила переносу слів

1. Слова із рядка в рядок потрібно переносити так, як у вимові вони діляться на склади: *ме-те-лик, квіт-ка, стеж-ка, по-ле; се-стра, сес-тра, сест-ра; ни-зько і низь-ко*.

2. Одна буква не залишається і не переноситься: *яг-ня (а не я-гня)*. Через те **не можна ділити для переносу** такі слова, як *олія, яма, мрія* тощо.

3. Не відривається **й** від попередньої літери, що позначає голосний звук: *бай-ка, лій-ка*.

4. Не можна розривати **дж, дз**, якщо вони позначають один звук, та буквосполучення **йо,ьо**: *хо-джу (а не ход-жу), са-джанець (а не сад-жанець), ра-йон (а не рай-он), ко-льо-ри (а не коль-ори)*.

5. Якщо **дж, дз** позначають два звуки (д належить до префікса, а **ж** чи **з** – до кореня), то їх потрібно розривати: *над-звичайний (а не на-дзвичайний), від-жити (а не ві-джити), під-земний (а не пі-дземний)*.

6. Не можна відривати одну букву від префікса або кореня при переносі: *на-гляд (а не наг-ляд), про-мчати (а не пром-чати), від'-їзд (а не ві-д'їзд)*.

7. При переносі складних слів не можна залишати в попередньому рядку букву другої основи, якщо вона не становить складу: *біло-сніжний (а не білос-ніжний), земле-трус (а не землет-рус)*.

8. З двох однакових букв перша залишається у попередньому рядку, а друга переноситься у наступний, якщо це подвоєння на межі префікса і кореня, суфікса і кореня. Якщо ж це подовження, то подвоєні букви можна і розривати, і переносити подвоєними: *роз-зброїти, осін-ній (подвоєння); спросо-ння і спросон-ня, зна-ння і знан-ня (подовження)*.

9. Не можна відривати скорочень від слів, яких вони стосуються: *Т.Г.Шевченко (а не Т.Г. / Шевченко), п.Оксана (а не п. / Оксана), 2004 р. (а не 2004 / р.)*.

10. Не можна розривати самих скорочень: **ЧАЕС** (а не **ЧА-ЕС**).

Примітка. Якщо виникла ситуація, зазначена у пп. 9, 10, скорочення записуються словами і переносяться за загальними правилами.

11. Не переносяться у наступний рядок розділові знаки (крім тире). Отже, рядок не можна починати крапкою, крапкою з комою, двокрапкою, знаком оклику, знаком питання, дефісом.

12. Апостроф і м'який знак при переносі не відокремлюються від попередньої літери: *бур'-ян, паль'-ці*.

13. Не розриваються граматичні закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс, та умовні скорочення: *9-го, 1-ий, вид-во, і т.п.* тощо.

Український алфавіт

А а а	Ж ж же	М м ем	Ф ф еф
Б б бе	З з зе	Н н ен	Х х ха
В в ве	И и и	О о о	Ц ц це
Г г ге	І і і	П п пе	Ч ч че
Г г ге	Ї ї ї	Р р ер	Ш ш ша
Д д де	Й й йот	С с ес	Щ щ ща
Е е е	К к ка	Т т те	Ь (м'який знак)
Є є є	Л л ел	У у у	Ю ю ю
			Я я я

Запам'ятайте деякі слова з літерою г

Агрус, галаган, гвалт, гирлига, грати, гудзик, габлі, гандж, геготати, гегнути, гречний, гудзь, гава, ганок, гедзь, глей, grindжолі, гуля, газда, гатунок, гелготати, гніт, ґрунт, гоголь-моголь, дзиґа.

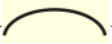
БУДОВА СЛОВА (МОРФЕМІКА)

Будова слова (морфеміка) – це розділ мовознавства, у якому вивчаються значущі частини слова (морфемі), їх значення та місце у слові.

Морфема – найменша значуща частина слова (корінь, префікс, суфікс, закінчення).

Морфемі

Коренева

Корінь ( ) - головна частина слова, яка містить спільне значення споріднених слів (*блакить, блакитний, заблакитніло*).

Афіксальні

Префікс ( ) - частина слова **перед** коренем (*заозерний, передлісся, узбіччя*).

Суфікс (△) - частина слова після кореня
(*шкільний, тонесенький, садоч-ок, читаю*).

Інтерфікс - з'єднувальний голосний у складних словах (*полезакисний, народнопоетичний, життєлюб*).

Постфікс (△) – частина слова після закінчення
(*сміється, збагачується, розташовується*).

Закінчення, або флексія (□) – змінна частина слова, яка пов'язує слова у словосполучення і реченні
(*Вітчизна, вольовий, працюють, нашим*).

Запам'ятайте!

Корінь

Корінь – обов'язкова значуща частина слова, яку мають усі слова (на відміну від інших морфем).

Щоб знайти корінь слова, потрібно дібрати **спільнокореневі слова** і виділити в них спільну частину, пам'ятаючи при цьому про чергування голосних і приголосних звуків.

Спільнокореневі слова – це слова із спільним коренем, але з різним лексичним значенням. Спільнокореневі слова не можуть відрізнятися тільки закінченнями (у такому випадку мова йде про **форми одного і того ж слова**: *ног-а – ног-и – ног-у* тощо). Спільнокореневі слова можуть відрізнятися префіксами, суфіксами, префіксами і суфіксами тощо і належати як до однієї частини мови, так і до різних: *чистий, чистота, чистити, начисто*.

Потрібно розрізняти **омонімічні**, тобто однакові за вимовою й написанням, але різні за значенням корені: *вода – водити, дим – видимий, кит – китаєць*. **Такі слова не є спільнокореневими.**

Корені слів бувають **вільні** і **зв'язані**. Якщо корінь може самостійно утворювати основу слова – це вільний корінь: *стіл, білий, один*. Корені, які можуть уживатися тільки у супроводі префіксів, суфіксів, називаються зв'язаними: *одяг, вдягати, роздягати*.

Префікс, суфікс

І префікси, і суфікси не мають самостійного лексичного значення, вони виражають певне значення лише у поєднанні з коренями. За допомогою цих морфем, як правило, творяться нові слова (тому їх називають словотворчими), проте іноді вони допомагають утворювати нові граматичні форми: писати – переписати, звук – призвук, краса – красивий, камінь – каменяр (**утворення нових слів**); косити – скосити, робити – зробити, переписати – переписувати (утворення граматичних форм доконаного і недоконаного виду).

У слові може бути один або рідше два і більше суфіксів або префіксів: **най-**кращий, **по-роз-**кидати, **пере-роз-**діл; **сильн-**іш-ий, **мам-**ин, **матер-**ин-ськ-ий.

Зверніть увагу!

Кожна частина мови має свої специфічні префікси та суфікси. У першу чергу це стосується суфіксів. Наприклад, суфікси **-і-, -а-, -и-** дієслівні; **-изм-(-ізм-, -їзм-), -ник-, -ець-, -ин-, -ар-** тощо – іменникові; **-ськ-, -зьк-, -цьк-, -еньк-, -есеньк-** тощо – прикметникові. Звичайно, ці морфеми можуть повторюватися і в інших частинах мови.

Якщо виділення префікса чи суфікса створює складність, потрібно дібрати слова з тим же префіксом чи суфіксом, які легко у такому випадку будуть виленюватися: су-тінь, су-сід, су-зір'я.

Інтерфікс

Сполучні голосні (з'єднувальні голосні), або інтерфікси – це голосні букви, які з'єднують частини складного слова. Їх є три – **о, е, є:** *ліс-о-тундра, перш-о-друк, сонц-е-поклонник, житт-є-радісний.*

Зверніть увагу!

Якщо складні слова утворилися без інтерфіксів, перша частина їх може вживатися в певній формі і закінчуватися на:

- **голосний:** *кількаразовий, радіокомітет;*
  - **о, и** (якщо перша частина слова – числівник **одно-, дво-, три-, чотири-** або числівник у Р.в., який закінчується на **-и**): *чотириріччя, двадцятирічний, двоповерховий;*
  - **приголосний:** *Новгород, –*
- але ці звуки (голосні; о, и числівників; приголосний) не вважаються інтерфіксами.**

О, Е, Є у складних словах

Буква	Коли пишеться	Приклади
О	Перша частина слова утворена від прикметника або іменника , основа яких закінчується на твердий приголосний . АЛЕ! Кожум'яка, грушоподібний, овочесховище, очевидний.	Рудоволосий - руд-е волосся, вужоподі- – подібний до вуж-а
ПРИМІТКА! Якщо перша частина слова – прикметник , основа якого закінчується на м'який приголосний , то п інтерфіксом -о- пишеться ь: синьоокий – син-і очі.		
Е	Перша частина слова утворена від іменника з основою на м'який приголосний . АЛЕ! Конов'язь, коногон, костогриз, костоправ, свинопас, свиноматка.	Мореплавний – плавати на мор-і, бурел- ламати бур-ю
Є	Перша частина слова закінчується: 1) голосним (у такому випадку твірна основа закінчується на Й); 2) подовженим приголосним .	кра-є-вид (І ч.- край), бр-є-припаси (І ч- бій); житт-є-дайний, насінн-є-сховище

Закінчення (флексія)

Слова в українській мові бувають **змінювані** і **незмінювані**. Більшість слів української мови – змінювані, тобто **вони мають закінчення**. Службові частини мови (прийменник, сполучник, частка) і окремі повнозначні слова (**прислівники, дієприслівники, інфінітиви, дієслівні форми на -но, -то та деякі іменники**) – незмінювані, тобто **не мають закінчень:** в, щоб, хай, але, швидко, краще, пишучи, зробити, мести, сказано, розбито, метро, кашпо, журі, кенгуру тощо.

Закінчення виражає граматичне значення слова (тобто приналежність до певної частини мови та її ознаки).

Закінчення буває **нульовим**, тобто таким, що **з'явиться при зміні форми слова** (наприклад, при відмінюванні: ліс□ – ліс-у – ліс-ом) або слово взагалі не матиме закінчення (кюреØ, шимпанзеØ, вправоØ).

Щоб правильно визначити закінчення, слово потрібно змінювати: іменник – за відмінками та числами, прикметник – за родами, числами і відмінками, дієслово – за особами або родами і числами, часами. **Частина, яка буде змінюватися – закінчення.**

Якщо закінчення на письмі виражене **я, ю, є, ї** (після голосного, апострофа, м'якого знака), варто пам'ятати, що в цьому випадку закінчення має форму **а, у, е, і, а й** належить до основи: краю [кра́йу] – край.

Іменники, які не мають закінчень

1. Загальні назви, зазвичай іншомовного походження з кінцевим **-а (-я)** (*боа, па, буржуа, бра, ампула, майя, Нікарагуа*); **-о** (*бароко, лібрето, банджо, адажю, трюмо, жако, какао, Брно, Онтаріо, Палермо, Бордо, Осло, Токіо*); **-у (-ю)** (*рагу, какаду, кенгуру, фрау, меню, парвеню, Турку, Катманду, Антананаріву*); **-е (-є)** (*алоє, фойє, ательє, рантьє, турне, каное, резюме, Данте, Оноре, Альєнде*); **-і** (*леді, янкі, жалюзі, жури, дербі, ралі, колі, таксі, Марі, Тбілісі, Гельсінкі, Нагасаки*).
2. Іншомовні загальні назви осіб жіночої статі (*мадам, міс, місіс*).
3. Імена та прізвища іншомовного походження з кінцевим приголосним: *Жаклін, Джудіт, Мерседес, Джонсон, Шмідт. Але! Суламіф – для Суламіфі, Нінель – з Нінеллю*.
4. Французькі імена і прізвища з кінцевим наголошеним **-а, -я**: *Нана, Дюма, Золя, Ніколя*.
5. Російські прізвища на **-их, -ово** (*Черних, Дурново*).
6. Власні назви, зазвичай іншомовного походження (географічні назви, прізвища, імена): *Бордо, Сочі, Хонсю, Пуатьє, Бізе, Камю, Живаго* тощо.
7. Українські **жіночі прізвища** із кінцевим **о** або **приголосним** як українського, так й іншомовного походження: *Лариса Косач – Ларисі Косач, Галина Денисенко – Галині Денисенко* тощо.
8. Іншомовні топоніми на **-а**, що у відповідних словосполученнях виступають у функції прикладок (*на острові Куба, у штаті Невада*).

Основа слова

Основа слова ( ) – це частина слова без закінчення. **Основа** – незмінювана частина слова, яка виражає лексичне значення, тому є спільною для усіх **форм** слова.

Щоб правильно визначити основу, слово потрібно змінювати: іменник – за відмінками та числами, прикметник – за родами, числами і відмінками, дієслово – за особами або родами і числами, часами. **Частина, яка не буде змінюватися**, – основа (пам'ятай при цьому про чергування звуків): *книг-а, будинок, козак-а*.

СЛОВОТВІР

Словотвір – розділ мовознавства, у якому вивчаються способи творення слів.

Словотворчі афікси – це такі суфікси, префікси, за допомогою яких утворюються нові слова.

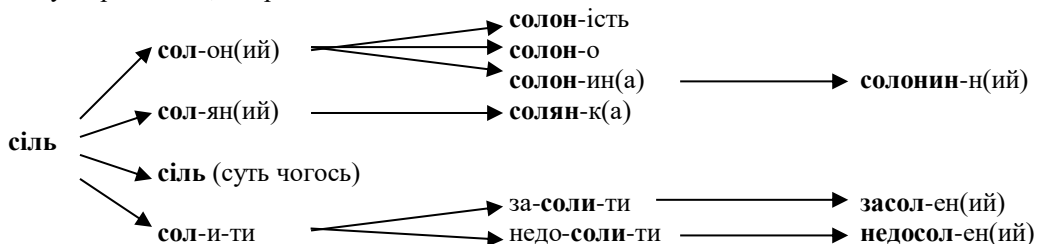
Похідна основа – це основа, про лексичне значення якої ми можемо дізнатися від більш простої основи: *лісов-ий – той, що стосується лісу, білизн-а – білий колір чого-небудь*.

Непохідна основа – це основа, значення якої не мотивується іншою основою, тобто ми не можемо визначити, звідки походить дане слово: *ліс, рік, біл-ий, добр-о*.

Твірна основа ( ) – це та частина слова або усе слово, від яких утворилося нове.

Словотворчий ланцюжок – це ряд слів, кожне наступне у якому є похідним від попереднього: *ліс → ліс-ов(ий) → лісов-ик; вік → віч-н(ий) → вічн-ість*.

Словотвірне гніздо – це сукупність **спільнокорених** слів, розташованих у певній послідовності, у якій вони утворювалися, наприклад:

Словотворчий тип – це сукупність **різнокорених** слів, утворених **одним способом** з використанням **однакового типу твірних основ** та **одного і того ж словотворчого засобу**: *слова березовий, липовий, вербовий, калиновий належать до одного словотворчого типу прикметників, утворених від іменникових твірних основ (берез-а, лип-а, верб-а, калин-а) за допомогою суфікса -ов-*.

Способи творення слів

I. Морфологічні.

1. **Префіксальний** – спосіб творення слів за допомогою префікса, який приєднується до **твірної** основи: *дід → прадід, бити → розбити, високий → превисокий*.

2. **Суфіксальний** – спосіб творення слів за допомогою суфікса, який приєднується до **твірної** основи: *машин-а → машиніст, розум → розумн(ий)*.

3. **Префіксально-суфіксальний** – спосіб творення слів за допомогою префікса і суфікса одночасно, які приєднуються до **твірної** основи: *заморський, безрукавка*.

Зверніть увагу! Не всі слова, які мають префікс і суфікс утворені префіксально-суфіксальним способом. Таким способом утворюються тільки слова, що: 1) походять **від прийменника з іменником** (*за морем → заморський, під вікном → підвіконня, під снігом → підсніжник*); 2) не можуть окремо існувати **без префікса або суфікса** (*безрукавка*); 3) окремі прислівники (*зазвичай ті, що мають префікс по- і суфікси -у-*

, *-ему-, -єму-, -и-*: *помаду, по-моєму, по-українськи*). Але до цієї групи належать також інші прислівники, наприклад: *ввечері, вночі, влітку, взимку тощо*.

4. **Безафіксий** – спосіб творення слів шляхом **усічення** значущих частин слова. Цим способом утворюються **іменники** від **прикметників** і **дієслів**: синій → синь, бігати → біг, ходити → хід.

5. **Складання** – спосіб творення слів, при якому нове слово утворюється внаслідок складання твірних основ або цілих слів. Тому складання поділяється на **основоскладання**, **словоскладання** та **абрєвіацію (складноскорочений спосіб)**. Під час **основоскладання** нове слово утворюється внаслідок складання двох і більше твірних основ: *хліб і пекарня* → *хлібопекарня*, *науковий і технічний* → *науково-технічний*. Основоскладання часто супроводжується **суфіксальним** і **безафіксийним** способом творення: *чорноморський, землезнаство, всюдихід*(відкидається суфікс **-и-** від твірної основи *ходи-ти*). **Словоскладання** – спосіб творення нових шляхом поєднання двох слів (а не основ) без допомоги інтерфікса: *біг-біг, хліб-сіль, видимо-невидимо, ракета-носій*. **Складноскорочений спосіб** – спосіб творення нових слів шляхом складання початкових частин твірних основ. **Цим способом утворюються тільки іменники**: *медсестра* (медична сестра), *телецентр* (телевізійний центр); *юннат* (юний натураліст), *Донбас* (донецький басейн); *вуз* (вищий учбовий заклад), *ООН* (Організація Об'єднаних Націй). **Зверніть увагу!** У складноскорочених словах, утворених з початкових букв або звуків, усі літери пишуться великі (*АТС*). **Винятки**: *загс, неп, вуз, дот, дзот*.

II. Неморфологічні способи творення слів.

1. **Морфолого-синтаксичний** спосіб – це спосіб творення слів, при якому нові слова утворюються шляхом переходу з однієї частини мови в іншу: *три* (числ.) – *три* (дієсл.); *ніс* (ім.) – *ніс* (дієсл.) *тощо*.

2. **Лексико-синтаксичний** спосіб – це спосіб творення слів, при якому нові слова утворюються шляхом злиття словосполучення: *нісенітниця* (*ні се ні те*), *сьогодні* (*цього дня*), *добраніч* (*доброї ночі*), *Непійвода*.

3. **Лексико-семантичний** спосіб – це спосіб творення слів, при якому нові слова утворюються шляхом переосмислення лексичного значення твірних: *корінь* (*дерева*) – *корінь* (*в математиці*) – *Корінь*(*прізвище*); *супутник* (*людина*) – *супутник* (*літальний апарат*); *картина* (*живопис*) – *картина* (*кінофільм*). Слова при цьому способі **не переходять в іншу частину мови** і не змінюють граматичних ознак.